

SOLIQ RISKINING IQTISODIY MOHIYATI VA UNGA OID ILMIY QARASHLARNING NAZARIY TALQINI

Fayziyev Orifjon

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

ORCID: 0009-0006-6379-206X

uzb020@outlook.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada soliq tizimida soliq risklarini baholash va boshqarishning uslubiy asoslari tadqiq etilgan. Raqamli iqtisodiyot sharoitida soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirish, soliq to'lovchilarning faoliyatini risk-orientirlangan yondashuv asosida tahlil qilish masalalari yoritilgan. Maqola doirasida soliq risklarini aniqlash mezonlari va ularni miqdoriy baholash modellari ko'rib chiqilgan hamda O'zbekiston soliq tizimida risklarni boshqarish samaradorligini oshirish bo'yicha takliflar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: soliq tushumlari, tahlika-tahlil, xavflar, samaradorlik, raqamli platforma, usullar va vositalar, ilg'or axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, tahlil, optimallashtirish, soliq imtiyozlari, soliq stavkasi.

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ НАЛОГОВОГО РИСКА И ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НАУЧНЫХ ВЗГЛЯДОВ НА НЕГО

Файзиев Орифжон

Ташкентский государственный экономический университет

Аннотация. В данной статье изучаются методологические основы оценки и управления налоговыми рисками в налоговой системе. Рассматриваются вопросы совершенствования налогового администрирования в цифровой экономике, анализа деятельности налогоплательщиков на основе риск-ориентированного подхода. В статье рассматриваются критерии определения налоговых рисков и модели их количественной оценки, а также предлагаются способы повышения эффективности управления рисками в налоговой системе Узбекистана.

Ключевые слова: налоговые поступления, анализ рисков, риски, эффективность, цифровая платформа, методы и инструменты, передовые информационно-коммуникационные технологии, анализ, оптимизация, налоговые льготы, налоговая ставка.

THE ECONOMIC ESSENCE OF TAX RISK AND THEORETICAL INTERPRETATION OF SCIENTIFIC VIEWS ON IT

Fayziyev Orifjon

Tashkent State University of Economics

Abstract. *This article studies the methodological foundations of tax risk assessment and management in the tax system. The issues of improving tax administration in the digital economy, analyzing taxpayers' activities based on a risk-oriented approach are discussed. The article considers the criteria for determining tax risks and models for their quantitative assessment, and puts forward proposals to improve the effectiveness of risk management in the tax system of Uzbekistan.*

Keywords: *tax revenues, risk analysis, risks, efficiency, digital platform, methods and tools, advanced information and communication technologies, analysis, optimization, tax incentives, tax rate.*

Kirish.

O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan soliq islohotlarining ustuvor yo'nalishlaridan biri — bu soliq nazorati jarayoniga risk-orientlangan yondashuvni to'liq joriy etishdir. Soliq riskini baholash uslubiyati nafaqat davlatning moliyaviy yo'qotishlarini kamaytirish, balki halol soliq to'lovchilar uchun qulay ishbilarmonlik muhitini yaratishga xizmat qiladi. Chunki mazkur tizim tekshiruvlarni kamaytirib, asosiy e'tiborni soliq to'lashdan bo'yin tovlash ehtimoli yuqori bo'lgan "intizomsiz" subyektlarga qaratish imkonini beradi. Biroq, hozirgi kunda soliq risklarini aniqlashning matematik va statistik usullarini takomillashtirish, sun'iy intellekt imkoniyatlaridan foydalanish hamda xalqaro tajribani milliy qonunchilikka moslashtirish masalalari hali ham dolzarbligicha qolmoqda. Ushbu maqola aynan mana shu uslubiy bo'shliqlarni o'rganish va sohani rivojlantirish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar berishga qaratilgan.

Adabiyotlar sharhi.

Soliq to'lovchilar faoliyatini soliq nazoratini amalga oshirish masalalari iqtisodiy nazariya, moliya va soliq huquqi sohalarida keng o'rganilgan bo'lib, mazkur yo'nalishda mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan qator ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, soliq nazoratining mohiyati, shakllari va usullariga nisbatan turli ilmiy yondashuvlar mavjud.

Xorijiy olimlardan Stiglis (2000), Masgreyv (1989) va Samuelsonlar (2010) soliq nazoratini davlat moliyaviy mexanizmining ajralmas qismi sifatida talqin qilib, uning asosiy vazifasi soliq majburiyatlarining to'liq va o'z vaqtida bajarilishini ta'minlash ekanligini ta'kidlaydilar. Ularning ishlarida soliq nazorati soliq siyosatining samaradorligini belgilab beruvchi muhim omil sifatida baholanadi.

Shuningdek, Olson, Smit va Shnayder (2002) tadqiqotlarida soliq nazorati va soliq to'lovchilarning xulq-atvori o'rtasidagi bog'liqlikka alohida e'tibor qaratilgan. Ularning fikricha, samarali soliq nazorati soliqdan qochish holatlarini kamaytirishga xizmat qiladi hamda yashirin iqtisodiyot ulushini qisqartirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

MDH davlatlari olimlaridan Gryaznova, Goncharenko (2018), Mayburov (2020) va Yutkina (2019) ishlarida soliq nazoratining nazariy-metodologik asoslari, uning shakl va usullari, shuningdek, soliq tekshiruvlarini tashkil etish masalalari chuqur yoritilgan. Ushbu tadqiqotlarda soliq nazorati davlat byudjeti daromadlarini ta'minlashning asosiy vositalaridan biri sifatida qaraladi.

O'zbekistonlik olimlardan Abdurahmonov (2020), Vahobov (2019), Mustafqulov, Toshmatov va boshqalarning ilmiy ishlarida milliy soliq tizimida soliq nazoratini

takomillashtirish, soliq ma'murchiligini kuchaytirish hamda soliq to'lovchilar bilan o'zaro munosabatlarning institutsional asoslari tahlil qilingan. Ayniqsa, ular soliq nazoratini raqamlashtirish, avtomatlashtirilgan nazorat mexanizmlarini joriy etish hamda riskka asoslangan yondashuvlarni qo'llash masalalariga alohida e'tibor qaratganlar.

Olenikovning (2017) fikricha, soliqdan qochish va soliqlarni optimallashtirish bu soliq to'lovchining rejalashtirgan hatti-harakatlari hisoblanadi.

Makoveskiy, Zareskaya (2017) kabi olimlar soliqdan qochishning eng ko'p qonuniy tarqalgan usullaridan biri bo'lgan soliqlarni optimallashtirish tushunchasiga ham ta'rif berib o'tadi, ya'ni ularning ta'biricha, "Soliqlarni optimallashtirishda soliq to'lovchining maqsadli qonuniy harakatlari, shu jumladan qonun hujjatlarida nazarda tutilgan barcha imtiyozlardan to'liq foydalanish, soliq imtiyozlari va boshqa qonuniy imtiyozlar orqali soliq majburiyatlari miqdorini kamaytirishni tushunish odatiy holdir. Boshqacha aytganda, bu soliq va jinoyat qonunchiligi normalarini buzmaganda, qonuniy asoslarda soliq to'lovlari minimal darajaga tushiriladigan xo'jalik yurituvchi sub'ekt faoliyatini tashkil etishdir" deydi.

Rossiyalik olim Aleksandrova (2017) bu boradagi tadqiqotlari natijasida "Soliq to'lovchilar tomonidan soliq to'lashdan bo'yin tovlashning ommaviyligi, soliq jinoyatlarining kechikish darajasining yuqoriligi alohida o'tkirlik bilan ularni ochish muammosini qo'yimoqda, bu faoliyatning maqbul va samarali yo'llari va vositalarini izlash va ishlab chiqish zarurati tug'iladi. Huquqni muhofaza qilish organlari faoliyatining tahlili shuni ko'rsatadiki, soliqqa oid jinoyatlarni aniqlash boshqa turdagi jinoyatlarga qaraganda ancha qiyin. Bunday sharoitda soliq jinoyatlarini aniqlash bo'yicha chora-tadbirlarni, shu jumladan sud-tibbiyotni ishlab chiqish ayniqsa muhimdir" deb ta'kidlaydiki, muallif soliqdan bo'yin tovlash jarayonlariga huquqiy baho berish boshqa jinoyatlarga qaraganda anchayin murakkabligiga ishora qiladi.

Tahlil va natijalar muhokamasi.

Jahon amaliyotida anchadan buyon amalga oshirilib kelinayotgan soliq riskini baholash amaliyoti respublikamiz soliq tizimida ham qo'llanila boshlaganiga ko'p bo'lmagan bo'lsada bu borada ma'lum darajada tajribalarga ega bo'lindi. Albatta soliq riskini baholash uchun uni amalga oshirish uslubiyotini to'g'ri aniqlab olish muhim sanaladi. Bunda soliq xavfini baholash va soliq to'lovchilarni insofilik mezonlari asosida segmentlash tizimini joriy qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Iqtisodiyotning o'z o'ta murakkab munosabatlar va o'ziga xos qonuniyatlarga ega bo'lgani kabi unda amal qiladigan turli xil iqtisodiy risklar ham shunchalik murakkab bo'ladi. Insoniyat iqtisodiyotda o'zaro munosabatlarga kirishishi bir tekisda bo'lmaydi, bu esa risklarning yuzaga kelishini ta'minlaydi, boshqa tomondan iqtisodiyotdagi ob'ektiv qonuniyatlarning "buyrug'i"ni barcha qatnashuvchilar ham "bajara olmaydi", bundan tashqari ular bozorda mustahkam mavqega ega bo'lish uchun o'zaro kurashadilar, ya'ni raqobat muhitini shakllantiradi. Bu kabi holatlar esa, risk deb ataladigan ijtimoiy-iqtisodiy va sosial holat bilan hisoblashishlarni taqozo etadi. O'zbekistonlik olimlardan professor Malikov (2022) va iqtisod fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) Xidirovlar "Moliya" nomli o'quv qo'llanmasida risklarning rag'batlantiruvchi va himoyalovchi funktsiyalarini keltirib o'tadiki, bu risklarni faqat salbiy holat sifatida baholash o'rinli emas degan xulosalarni berib o'tadi. Ushbu mualliflar risklarni tasniflab ularni iqtisodiy risk, ijtimoiy-siyosiy risk va fiskal-monetar risklarga ajratadi hamda "fiskal-monetar risk davlat o'tkazayotgan moliyaviy va budget siyosati yordamida, narxlar darajasini barqarorlashtirish va optimal soliq me'yorlarini, pul massasining ta'minoti va kon'yukturasini tartibga solish bo'yicha Markaziy bankning samarali aralashuvi va boshqalar orqali yirik, murakkab tizimlar barqarorligi va iqtisodiy o'sishini ta'minlash bo'yicha masalalarni yechishda yuzaga keladigan risklar majmuidan iborat, moliyaviy risklarni esa, korxonalarining boshqa moliyaviy tashkilotlar bilan o'zaro munosabatlarini amalga oshirish jarayonida yuzaga keladigan risklar "dir deb ta'rif bergan.

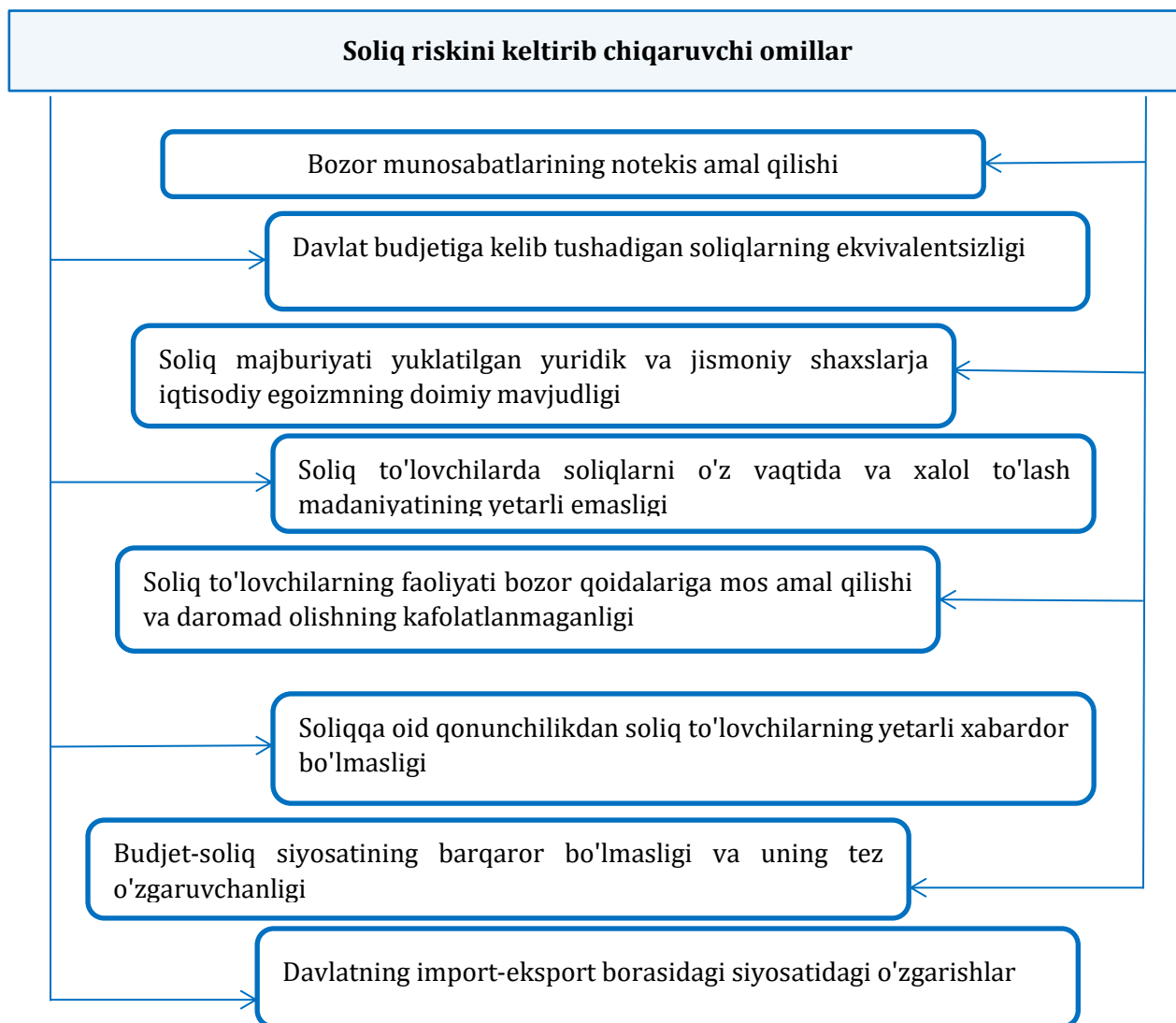
1-rasm. Moliyaviy risklar (Malikov, 2022)

Moliyaviy risklarning muhim turlaridan yana biri bu soliq risklaridir. Soliq riskining o'zagini bizningcha, markazlashgan pul fondlarini moliyaviy resurslar bilan ta'minlashning asosiy omillaridan biri sifatida soliqlarning mavjudligidan izlash lozim. Soliqlarning o'zi esa majburiy xarakterda ekanligi va uni to'lashdagi notekisliklar hamda soliq to'lovchilar madaniyatining etarli emasligi, qolaversa, soliq to'lovchilarning faoliyati bozor qonunlari asosida kechishligi soliqlarning budjetga kelib tushmaslik riskini yuzaga keltiradi.

Keltirilgan 2-rasmdan ko'rinadiki, iqtisodiy tizimda soliq risklarini keltirib chiqaruvchi omillar sirasiga bozor munosabatlarining notekis amal qilishi katta rol o'ynaydi. Chunki, bozorda iqtisodiy munosabatlar notekis amal qiladiki, buning natijasida unda faoliyat ko'rsatuvchilarning daromad olishi ham turlicha bo'ladi. Soliq to'lovchi hisoblanlangan xo'jalik yurituvchi sub'ektlar esa, bu jarayonda ularga yuklatilgan soliqlarni o'z vaqtida to'lashi ham notekislashadi, ya'ni davlat budjetiga soliqlarning kelib tushmaslik riski yuzaga keladi. Bundan tashqari soliqlarning muhim elementlaridan bo'lgan ekvivalentsizlik kim qancha soliq to'lasa, shuncha ijtimoiy xizmat oladi degan qoidani bermasligi, davlat budjetiga kelib tushadigan soliqlarning bir maromda tushmasligini ko'rsatadi, bu esa soliq riskini keltirib chiqaruvchi omil sifatida maydonga chiqadi. Bozor munosabatlari sharoitida soliq majburiyati yuklatilgan yuridik va jismoniy shaxslarja iqtisodiy egoizmning doimiy mavjud bo'ladi, bu esa soliq to'lashdan ko'ra, daromadlarni o'z manfaatlariga ko'proq sarflashni taqozo etadi, vaholanki, bu holat soliq riskini keltirib chiqaradi, bundan tashqari, soliq to'lovchilarda soliqlarni o'z vaqtida va xalol to'lash madaniyatining etarli emasligi turli darajadagi budjetlarga soliq to'lovlarining kelib tushmaslik riskini paydo qiladi.

Ma'lumki, soliq to'lovchilarning faoliyati bozor qoidalariga mos amal qilishi va daromad olishning kafolatlanmagan bo'ladi, bu esa, ularning daromad olishini tabaqalashtiradi, daromadlar bo'yicha tabaqalashuv esa, soliqlarning o'z vaqtida to'lanmaslik riskini yuzaga keltiradi.

Bulardan tashqari, bizning fikrimizcha, soliqqa oid qonunchilikdan soliq to'lovchilarning yetarli xabardor bo'lmasligi turli xil moliyaviy buzilishlarni keltirib chiqarib, natijada soliq riskini vujudga keltiradi, budget-soliq siyosatining barqaror bo'lmasligi va uning tez o'zgaruvchanligi soliq to'lovchilarda xavotir o'yg'otadi yoki ishonchsizlikni keltirib chiqaradi, shuningdek, davlatning import-eksport borasidagi siyosatidagi o'zgarishlar ahamiyatli shunday holatni keltirib chiqaradiki, oqibatda bu jarayonlar soliq riskini keltirib chiqaradi.

2-rasm. Soliq riskini keltirib chiqaruvchi omillar

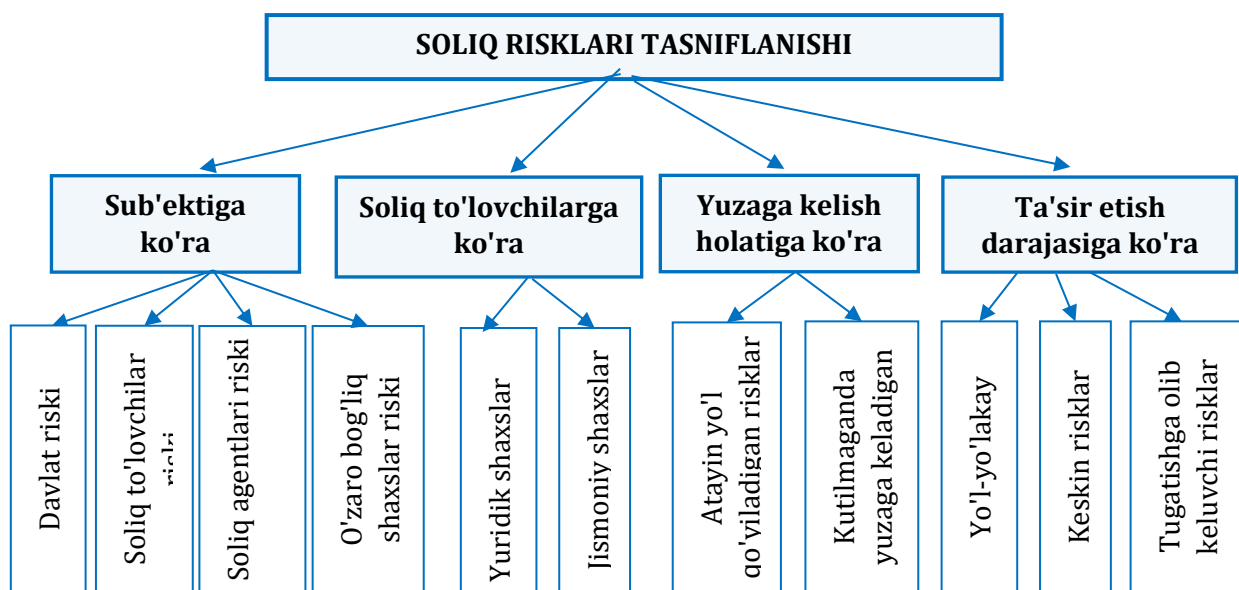
Manba: muallif tomonidan tuzilgan.

Demak, shunday xulosa chiqarish mumkinki, soliq riski moliyaviy risklarning muhim bo'g'ini sifatida u doimiy mavjud bo'ladi. Davlat budgetining asosiy daromad manbalaridan biri sifatida soliqlar amal qilar ekan, yuqoridagi omillarga ko'ra soliq riski doim saqlanib turadi. Qachonki, jamiyatda soliq to'lash majburiyatlari yuklatilgan soliq to'lovchilarda soliq to'lash madaniyati juda yuqori darajada to'lanib, budgetga soliqlar o'z vaqtida to'lanib turilsada, ammo bozor munosabatlari sharoitida notekisliklarning doimiy amal qilishi soliq riskini ham doimiy bo'lishini taqozo etadi. Agar, biz soliq riskini budget manfaatlarini nuqtai nazaridan qaraydigan bo'lsak, unda ikki xil holatdagi soliq riskini farqlashimiz kerak bo'ladi. Birinchisi, bu budgetlarga soliq tushumlarining kelib tushmaslik bo'yicha soliq riski bo'lsa, ikkinchisi, soliq to'lovchilarning Qonunchilik bilan ularning zimmasiga yuklatilgan soliq majburiyatlarini o'z

vatqida to'lay olmaslik doirasidagi soliq riskidir. Shu nuqtai nazardan qaraganda soliq riskini bir tomonlama tushunish to'g'ri emas.

Ilmiy adabiyotlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, tijorat risklari soliq risklarining asosi hisoblanadi. Iqtisodiyotda inflyasiya ko'rsatkichlarining oshishi hisobiga pul daromadlarining qadrsizlanishi, korxonalarining investision faoliyatlari bo'yicha ular kutgan daromadlarni ololmasligi, korxonalarda iqtisodiy faoliyati natijasida foiz ko'rsatkichlari, to'lovlarini oshib ketishligi yoki kamayib ketishligi ehtimolligi tufayli ko'zlangan foyda hajmini ololmaslik ehtimolligi va shu kabilar tijorat risklari doirasida vujudga keladi.

Soliq riskini anglashimiz uchun ularning mohiyatini tadqiq etish talab etiladi, bu esa ularning ilmiy-tadqiqotlarda qanday talqin etilganligini tahlil qilishni taqozo etadi.

3-rasm. Soliq risklarining tasniflanishi (Elmirzaev, 2018)

O'zbekistonlik iqtisodchi olim Elmirzaevning (2018) bu boradagi ilmiy tadqiqotlari alohida kasb etadi. Ushbu olimning fikriga ko'ra, "soliq riski bu soliq munosabatlarida qatnashuvchi sub'ektlarning o'z majburiyatlarini bajarish borasidagi faoliyati davomida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan va soliq to'lovchilar, shuningdek davlat budjeti moliyaviy yo'qotishlariga sabab bo'luvchi xavf-xatar"dir deb ta'riflab, soliq risklari, avvalambor, sub'ektlar bo'yicha tasniflanadi, bunda soliq munosabatlari davlat va soliq to'lovchilar o'rtasidagi o'zaro munosabat natijasida yuzaga kelishi tufayli soliq riski tushunchasiga ikki xil nuqtai nazardan yondashish mumkinligi kelib chiqadi. Ya'ni soliq risklari bir tomondan davlat boshqaruv organlarining soliqqa tortish borasidagi faoliyati davomida (bunda soliq riski Qonunchilik, ijro etuvchi va sud organlari faoliyati orqali vujudga kelishi ko'rib chiqiladi), ikkinchi tomondan soliq to'lovchilarning soliq munosabatlariga kirishishi natijasidagi qonunchilikka zid xatti-harakatlari oqibatida yuzaga kelishi ko'rib chiqiladi degan g'oyani ilgari suradi.

Xorijiy olimlarining ilmiy qarashlarini tahlil qiladigan bo'lsak, masalan, "soliq riski – bu moliyaviy faoliyati jarayonida soliq qonunchiligidagi noqulay o'zgarishlar yoki soliq to'lovlarini hisoblashdagi xatolar oqibatida iqtisodiyot sub'ekti duch kelishi mumkin bo'lgan zarar ehtimoli (xavfi)dir" deb ta'rif bergan Filin (2002) soliq riskini moliyaviy xatoliklar asnosida baholagan.

Shunday olimlardan biri Kalashnikovaning (2007) fikricha, "soliq riski, bizning nazarimizda – bu soliqqa tortish jarayonida soliq to'lovchi noqulay iqtisodiy oqibatlar, mol-mulkini qo'shimcha soliq summasi shaklida budjet foydasiga musodara etishni ham qo'shib, inson faktori, axborot asimmetriyasi natijasidagi soliq sanksiyalari va peniyalar, soliq to'lovchining moliyaviy-xo'jalik faoliyatidagi negativ o'zgarishlar oqibatida ehtimoliy shaklda duch kelishi mumkin bo'lgan tavakkalchilikdir". Bunday tavsif risklar tizimidagi soliq

risklarining tabiatini nisbatan to'liqroq ochib beradi. Bizning fikrimizcha, soliq risklarini tadqiq etish maqsadida birlamchi o'zgarish sifatida moliyaviy-xo'jalik faoliyatidagi o'zgarishlar, siyosiy vaziyat o'zgarishi hamda qonunchilikdagi o'zgarish va boshqa shu kabi tushunchalarini birlashtirish mumkin. Soliq risklarining ajralib turuvchi xususiyati shuki, soliq stavkalarining o'sishi bilan soliq riski summasining oshishi ham ro'y beradi deb hisoblaydi muallif.

Boshqalardan farqli o'laroq, rosiyalik olim Leushev esa, soliq risklarini keng ma'noda, salbiy oqibatlarni keltirib chiqaruvchi hodisalar boshlanish ehtimoli, ya'ni aynan soliqlarni hisoblash va to'lash jarayoni bilan bog'liq moliyaviy (yoki boshqacha) zarar ehtimoli sifatida qo'llash lozim degan taklifni ilgari suradi va o'z navbatida soliq risklarini soliq organlari tomonidan soliqlar, jarimalar, peniya (ustama)lar va boshqa moliyaviy sanksiyalarni hisoblashgacha bo'lgan ehtimol sifatida belgilash mazmundagi ta'rifni keltirib o'tadi.

Tshekin soliq riskini huquqiy tavakkalchilikning bir bo'lagi sifatida qaraydi, ya'ni, uning fikriga ko'ra, "soliq riski huquqiy tavakkalchilikning qismi sifatida tushunilib, chunki soliqqa tortish nafaqat moliyaviy kategoriya, balki huquqiy va bundan tashqari, u alohida kodlashtirilgan huquq sohasidir. Afsuski, an'anaviy tavakkalchilik tizimida huquqiy risk kamdan-kam tilga olinadi, tizimda huquqiy risklar (yuridik risklar), ya'ni qonunchilikning noaniqligi yoki amaldagi qonunchilikning qonuniy talablari buzilishi natijasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan yo'qotishlar riskidir". Tixonov (2004) esa, soliq riskini "soliq to'lovchining soliqlarni to'lash va optimallashtirish jarayoni bilan bog'liq pul shaklida ifodalangan moliyaviy va boshqa yo'qotishlarga duchor bo'lish imkoniyati" sifatida baholasa, Filina (2007) soliq riskining negizini "soliq huquqiy munosabatlar sub'ektining amaldagi huquq normalariga asoslanib, ushbu sub'ektning o'zi qabul qilgan kelajakdagi holatlardan salbiy chetga chiqishi tufayli soliqqa tortish jarayoni bilan bog'liq moliyaviy va boshqa yo'qotishlarga duchor bo'lish tavakkalchiligi asosida uning hozirgi paytdagi qarorlar qabul qilishidir" deb ta'riflaydi. Soliq riski bo'yicha chuqur tadqiqotlar olib borgan Tyutyugina (2013) esa, soliq riskini "soliq muhitining kutilayotgan holatdan to'satdan yoki kutilayotgan salbiy o'zgarishlari, shuningdek, soliq muhitidagi huquqiy noaniqlik tufayli soliq huquqiy munosabatlari sub'ektining moliyaviy va boshqa yo'qotishlarga duchor bo'lmaslik uchun qaror qabul qilish imkoniyati" deb ifodalagan.

Tyutyuginaning (2013) soliq riski borasidagi tadqiqotlari anchayin ilmiy jihatdan ahamiyatlidir. Ushbu olim soliq riskining turlari va o'ziga xos xususiyatlarini boshqa olimlarga nisbatan anchayin to'laroq ochib bergan. Ya'ni, uning ta'kidlashicha, "qarorlarni qabul qilishda salbiy oqibatlar yuzaga kelishi mumkinligini bilish darajasiga ko'ra, soliq riski qasddan va qasddan bo'lmagan risklarga bo'linadi. Qasddan soliq riski, qoida tariqasida, faqat soliq to'lovchilar faoliyatiga xosdir. Bunda soliq to'lovchi soliq solishdan bo'yin tovlaydi, ya'ni soliqlarni budjet tizimiga to'lashdan yashirishning ataylab noqonuniy usullaridan foydalanadi. Shu nuqtai nazardan, vijdonli soliq to'lovchi - soliq va yig'imlarni to'lashga majbur bo'lgan, o'zi hisoblagan barcha soliq va yig'imlarni to'laydigan, soliq to'lovlarini optimallashtirishning shubhali usullarini ("soliq sxemalari") ataylab qo'llamaydigan, faqat shulardan foydalangan holda soliq to'lovchidir. Qasddan soliq tavakkalchiligi noaniqlik omillari: atrof-muhitning ob'ektiv noaniqligi, atrof-muhitning qarama-qarshiligining noaniqligi va shaxsiy noaniqlik bilan bog'liq".

Filina (2007) soliq riskini turlarini soliq riskining mohiyati va turlarini hisobga olgan holda, davlat, soliq to'lovchilar, soliq agentlari, o'zaro bog'liq shaxslarning soliq tavakkalchiligini ajratib ko'rsatadi. Gratoviy (1994) esa, "bashorat qilish imkoniyati nuqtai nazaridan soliq riski bashorat qilinadigan va oldindan aytib bo'lmaydigan tavakkalchiligiga bo'linadi" deb hisoblaydi., shuningdek, uning fikricha, vaqt muddati nuqtai nazaridan soliq riskini qisqa muddatli va doimiyga bo'lish mumkin, soliq riskining maqbullik darajasiga ko'ra qabul qilinadigan, tanqidiy va halokatli riskka ajratiladi. Migunova (2006) o'zining "soliq nazoratidagi risklarni baholash va guruhlash" nomli asarida soliq riskini tavakkalchilikning maqsadga muvofiqligi (riskni o'z zimmasiga olish asoslari) bo'yicha quyidagilarga bo'lish

mumkin: oqlangan (asosli) risk va asossiz tavakkalchilik (xatarli oqibatlar tahdidi bilan bog'liq bo'lgan risk), soliq riski yuzaga kelish doirasiga ko'ra tashqi va ichki" ga bo'ladi.

Soliq riskining mohiyatini tadqiq qilish fikrimizcha, ularni keltirib chiqaruvchi omillarni baholashni ham taqozo etadi. Bu borada iqtisodchi olimlar tomonidan turlicha yondoshuvlar mavjud. Jumladan, Leushev (2007) soliq risklarining paydo bo'lish omillari sifatida: soliqqa tortish jarayonida yo'l qo'yilgan xatolar, soliq qonunchiligi normalarini turlicha tushunish va o'ziga tegishli soliq majburiyatlarini bajarish imkoni yo'qligida deb tushuntiradi. Rossiyalik olimlar Tsirkunova va Migunovalar ham Leushev yondoshuviga o'xshash omillari keltirib o'tadi, ya'ni ushbu olimning fikricha, soliq riskining ichki omillari sifatida quyidagilarni keltiradi:

- soliqni rejalashtirishda yo'l qo'yilgan xatolar;
- soliq qonunchiligini turlicha tushunish;
- inson omili (soliq xatolari);
- xo'jalik-moliyaviy faoliyatdagi negativ o'zgarishlar.

Soliq riski bo'yicha tadqiqotlar olib borgan Kalashnikovaning (2007) fikricha, "soliq riski- bu soliqqa tortish jarayonida soliq to'lovchi noqulay iqtisodiy oqibatlar, mol-mulkini qo'shimcha soliq summasi shaklida budjet foydasiga musodara etishni ham qo'shib, inson faktori, axborot asimmetriyasi natijasidagi soliq sanksiyalari va penyalari, soliq to'lovchining moliyaviy-xo'jalik faoliyatidagi negativ o'zgarishlar oqibatida ehtimoliy shaklda duch kelishi mumkin bo'lgan tavakkalchilikdir" deb izohlash bilan birga, soliq riskining avvalboshdagi sababi soliq to'lovlarini optimallashtirish shaklida minimizasiya qilish emas, balki soliq to'lovchi ba'zan soliqni to'lashdan bo'yin tovlash va soliqlarni optimallashtirish o'rtasidagi nozik chegarani ilg'ay olmay qolgan holatlardir" deb tavsiflaydi.

Aksariyat olimlar soliq riskining omillari sifatida soliq qonunchiligini turlicha tushunish va uni ikki xil o'qish, jumladan soliqlarni optimallashtirish mezonlaridagi noaniqliklarni keltirib o'tadi. Bu borada Bublikning (1999) fikri ahamiyatlidir. Ya'ni, uning ta'kidlashicha, riskni belgilash uni aniqlash va noaniqlik bilan chegaralanishi kerak. Bu uchun muallif risk sharoitida qarorlar qabul qilish vaziyatlari belgilarini ajratib ko'rsatishni taklif etadi:

- qaror qabul qiluvchi shaxs (qqqsh) bir nechta ehtimoliy harakatlardan birini tanlash zarurati oldida turibdi;
- harakatlardan biri kutilmagan oqibatlarga olib kelish ehimoli bor;
- qqqsh o'zini barcha ehtimoliy harakatlarning oqibati borasida xabardor hisoblaydi va bir natija ikkinchisi ortidan kelishini maqbul ko'radi, ya'ni oqibatlarni ularning o'ziga foydalilik nuqtai nazaridan tizimlaydi.

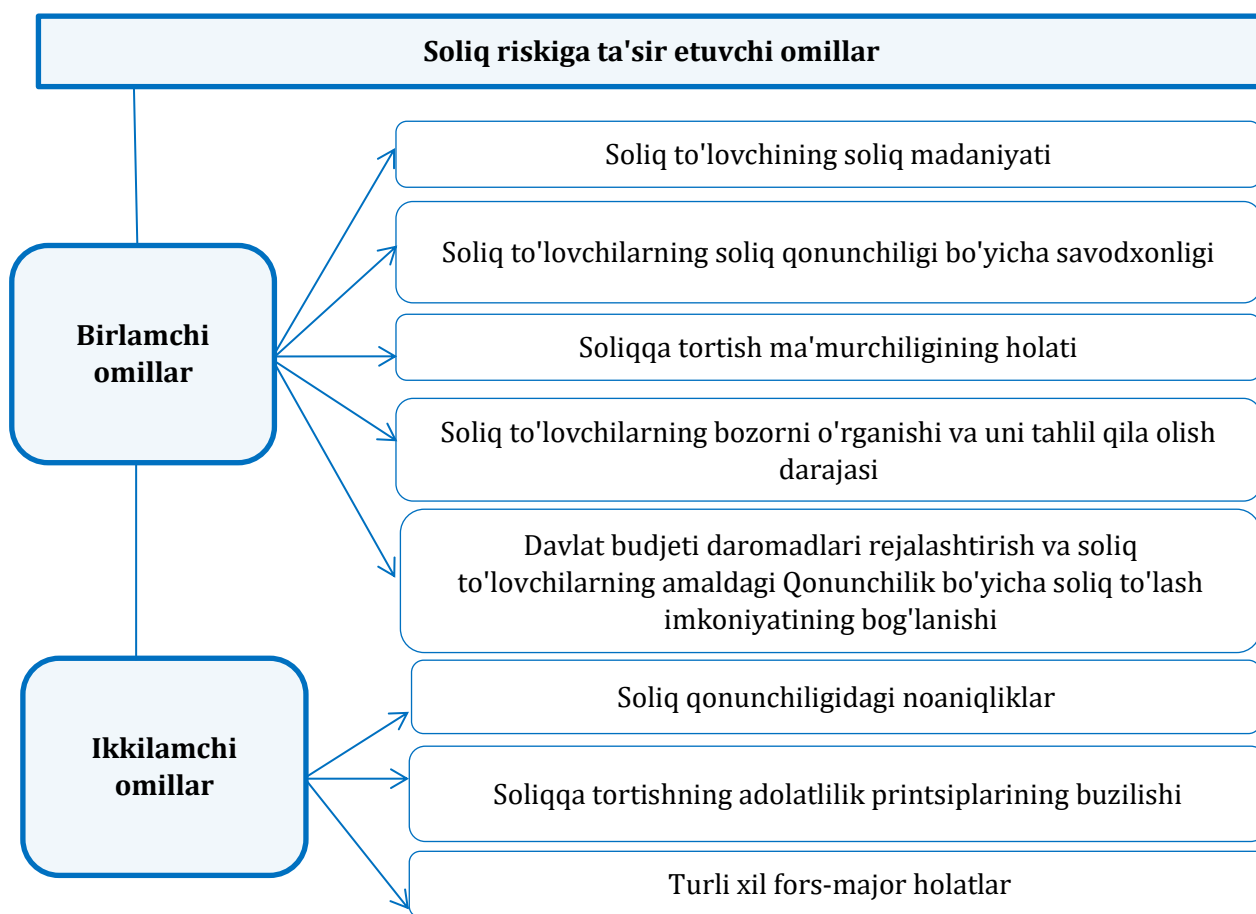
Bir qator mualliflar, turli sabablarga ko'ra soliq risklarini moliyaviy risklar sirasiga kiritishgan:

- soliq risklarining realizatsiyasi (oqibati) aksar hollarda soliq to'lovchining moliyaviy zarari shaklida namoyon bo'ladi (Тихошов, 2004);
- soliq risklarining asosiy qismi bevosita pul muomalasi shaklida baholanishi mumkin (Леушев, 2007);
- soliq risklarida pul muomalasi bor va u ortiqcha xarajatga sabab bo'ladi (Цыкунова, 2005).

Soliq risklari soliqqa tortish jarayonida soliq nazoratini amalga oshirish bosqichi shaklida namoyon bo'ladi. Tixonov va Lipnik amaliyot nuqtai nazaridan, o'z spesifikasi bilan farqlanuvchi bir nechta soliq risklari turlarini ajratib ko'rsatishadi. Bular – soliq nazorati risklari, soliqlar og'irlashuvining kuchayish risklari, soliqqa oid jinoyatlar ta'qibi risklari. Fikrimizcha, jinoiy ta'qib risklari soliq nazorati riskining bevosita oqibati bo'lib, shu vaqtning o'zida soliqlar og'irlashuvining kuchayish riski soliqqa tortish shartlarining soliq to'lovchi uchun noqulay bo'lgan variantidir, xolos (Калашникова, 2007).

Soliq to'lovchining u uchun sezilarli ahamiyatga ega bo'lgan, soliq to'lmaslikka olib keladigan harakati yoxud harakatsizligining sababi (inson omili, axborot asimmetriyasi yoki

bevosita niyat) ko'pincha soliq sanksiyalari hajmiga ta'sir ko'rsatmaydi. Soliqqa tortish jarayonida axborot asimmetriyasiga duch kelgan qonunni hurmat qiluvchi soliq to'lovchida soliq risklari (soliq nazorati natijalariga ko'ra) ham etarlicha yirik va u soliqlarni hisoblashda tasodifiy xatolarning paydo bo'lishiga hamda uning soliq organlari tomonidan aniqlanish ehtimoliga olib keladi. Soliqlarni minimizatsiya qilishga faol urinadigan soliq to'lovchilarda bu risklar sezilarli ortadi. Ayrim olimlar, masalan, J.Stigler soliq riskini keltirib chiqaruvchi va unga ta'sir etuvchi omillar sirasiga axborot etishmovchiligi (axborot asimmetriyasi)ni keltirib o'tadi. Bundan farqli o'larov, Antipin (2003) esa, axborot asimmetriyasining sabablari sifatida: axborot olish, boshqa taqchil ne'matlar singari, qo'shimcha xarajatlarni talab etishi, axborot ma'nan umri qisqaligi bilan xarakterlanishi, har qanday iqtisodiy sub'ekt zarur axborotdan o'ziga mos ravishda foydalanish uchun uni ulkan hajmli axborot zahirasidan ajratib olib bilishi, ehtimolki, qayta mulohaza qilishi va qayta ishlay olishi kabi omillarni keltirib o'tadi.

4-rasm. Soliq riskiga ta'sir etuvchi omillar

Manba: muallif tomonidan tuzilgan.

Keltirilgan 4-rasmda keltirilganidek, soliq riskining darajasiga, ya'ni, uni kamayishi yoki ortishiga bizningcha, bir qator omillar ta'sir qiladi. Biz ularni ikki guruhga bo'lishni lozim topdik. Birinchisi birlamchi, ya'ni ta'sirchanligi yuqori bo'lgan omillar bo'lib, ular jumlasiga, soliq to'lovchining soliq madaniyati, soliq to'lovchilarning soliq qonunchiligi bo'yicha savodxonligi, soliqqa tortish ma'murchiligining holati, soliq to'lovchilarning bozorni o'rganishi va uni tahlil qila olish darajasi, davlat budjeti daromadlari rejalashtirish va soliq to'lovchilarning amaldagi Qonunchilik bo'yicha soliq to'lash imkoniyatining bog'lanishi kabilarni kiritish mumkin. O'z navbatida yana shunday omillar ham borki, ular ham ma'lum darajada soliq riskining holatiga ta'sir qilib boradi. Bular tarkibiga soliq qonunchiligidagi noaniqliklar, soliqqa tortishning adolatlilik printsiplarining buzilishi, turli xil fors-major holatlar va shu kabilarni kiritish mumkin.

Xulosa va takliflar.

Soliq kodeksida "soliq riski" tushunchasiga aniq iqtisodiy va huquqiy ta'rif berish.

Risklarni tekshirishdan ko'ra, ularni dasturiy ta'minot orqali oldindan aniqlash (monitoring) tizimini kuchaytirish.

Soliq to'lovchilarni risk guruhlariga ajratish indikatorlarini shaffoflashtirish.

Bilmasdan yo'l qo'yilgan soliq xatolarini (risklarni) qoplash uchun soliq sug'urtasi amaliyotini joriy etish maqsadga muvofiq.

Adabiyotlar/Lumepamypa/References:

Aleksandrova L.I. (2017) *Osnovnye osobennosti i problemy vyyavleniya ukloneniy ot uplaty nalogov. Aktualnye problemy pravovogo regulirovaniya.*

Antipina O.H. (2003) *Axborot assimetriyasi. Vestnik M.U., 6-seriya, Iqtisodiyot.*

Elmirzaev S. (2018) *Korporativ soliqlarni rejalashtirish. O'quv qo'llanma. Toshkent.*

Filin S.A. (2002) *Moliviyy risk va moliaviyy risklarni samarali boshkarish va taminlash jarayonida moliaviyy boshqaruv qarorlarini qabul qilishdagi tarkibi. Moliya va kredit, 3.*

Ismailov B.S. (2024) *Soliq to'lovchilar faoliyatini nazorat qilishda kontragentlarni tekshirish amaliyotini takomillashtirish. I.f.f.d (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent.*

Kottke K. (1998) «Gryaznye» den'gi – chto ehto takoe? *Spravochnik po nalogovomu zakonodatel'stvu v oblasti «gryaznyh» deneg. Moskva.*

Makoveskiy S.A., Zareskaya Ye.A. (2017) *Uklonenie ot uplaty nalogov: osobennosti prestupleniya i nakazaniya. Vestnik instituta ekonomicheskix issledovaniy, 3(7).*

Malikov T.S. (2022) *Moliya: amaliy jihatlar. Toshkent: Nihol print OK.*

Musgrave R.A., Musgrave P.B. (1989) *Public Finance in Theory and Practice. New York. Gr. Hill.*

Olennikov S.M. (2017) *Kvalifikatsiya ukloneniya ot uplaty nalogov po ob'ektivnym priznakam sostava prestupleniya. Yuridicheskaya otvetstvennost i otvetstvennyye yuristy, 4, pp. 37–42.*

Samuelson P.A., Nordhaus W.D. (2010) *Economics. New York: McGraw-Hill Education.*

Schneider F., Enste D.H. (2002) *The Shadow Economy: An International Survey. Cambridge: Cambridge University Press.*

Stiglitz J.E. (2000) *Economics of the Public Sector. New York: W.W. Norton & Company.*

Абдурахмонов Қ.Х. (2020) *Давлат молияси ва солиқ сиёсати. Т.: Fan va texnologiya.*

Бублик Д.Д. (1999) *Риск-ресурс: проблемы венчурно-стохастической деятельности.*

Вахабов А.В. (2019) *Солиқлар ва солиққа тортиш. Тошкент: Иқтисод-молия.*

Гончаренко Л.И. (2018) *Налоговый контроль: теория и практика. Москва: Финансы и статистика.*

Гратовый П.Г., Петрова С.Н., Полтавцев С.И. и др. (1994) *Риски в современном бизнесе. Москва: Алане.*

Калашникова Э.Л. (2007) *Налоговые риски: оценка и их финансовые последствия. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Иркутск.*

Леушев А.А. (2007) *Методологические подходы к анализу и управлению налоговыми рисками. Финансы и кредит, 17.*

Майбуров И.А. (2020) *Налоги и налогообложение: учебник. Москва: Юрайт.*

Мигунова М.И., Цыркунова Т.А. (2006) *Классификация и оценка рисков налогового контроля. Проблемы современной экономики, 1/2 (17/18).*

Тихонов Д.Н. (2004) *Налоговое планирование и оптимизация налоговых рисков. Москва.*

Тютюгина А.В. (2013) *Оценка и минимизация налоговых рисков, связанных с планированием и проведением выездных налоговых проверок. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Иркутск.*

Ўзбекистон Республикаси (2020) *Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси. Тошкент: Ғафур Ғулом нашриёт уйи.*

Филина Ф.Н. (2007) *Анализ налоговых рисков. Российский бухгалтер, 11.*

Цыркунова Т.А., Мигунова М.И. (2005) *Налоговые риски: сущность и классификация. Финансы и кредит, 33.*

Юткина Т.Ф. (2019) *Налоги и налогообложение. Москва: ИНФРА-М.*